

A könyvolvasás múltja és jövője

Gereben Ferencet nem kell bemutatni a hazai tudományos közösségnek, hiszen kutató-társrúként, tanítványként nemcsak szociológusok, hanem irodalmárok, oktatáskutatók és nyelvészek is dolgoztak vele. A szerző humán szociológusnak vallja magát, s ezzel az érdeklődési körét rajzolja körül. A kifejezés azonban azt a műveltségi hátteret is leírja, ami a könyvek és a társadalmi kontextusuk finom, részletgazdag elemzésére és értelmezésére teszi képessé őt. Közel fél évszázada foglalkozik a könyvolvasás, a nemzeti identitás és a vallásosság kérdéseivel. Empirikus kutatásait a módszertani sokszínűség és a statisztikai leírásokon túlmenő, elemző érzékenység jellemzi.

A könyv a szerző olvasáskultúrával foglalkozó kutatásainak összegző áttekintését kínálja, a különböző időpontban végzett kutatások eredményeinek szinoptikus szemlélete és a szerzői reflexiók az egyes szövegek jelentésén túlmutató új értéket teremtenek. A mű borítóján a Pannonhalmi Bencés Apátság Könyvtárának lélegzetelállítóan szép, ovális terme látható. Mivel Gereben Ferenc e gimnázium növendéke volt, ez a könyvtár olvasói fejlődésének meghatározó terepe lehetett. A borítókép nemcsak a szerzőhöz, hanem a kötet tartalmához is szorosan kötődik a bencés rend egyetemes hivatására utalva, melyben a tudomány és a kultúra értékeinek összegyűjtése, a kézzel írott vagy nyomtatott könyvek megőrzése központi szerepet játszik.

A címben rejtlő, s a művelt magyar olvasó számára azonnal felismerhető parafrázist ízelgetve arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon miért választotta a szerző éppen ezt a két szót munkája címéül. A boldogult kifejezés már Krúdynál is sajátos kulturális többletjelentéssel töltődik fel, hiszen nemcsak azt értjük meg általa, hogy a megidézett fiatalság elmúlt, az öröklétbe – vagyis az örök boldogságba – távozott, hanem a saját, s talán egyedül a magyar nyelvben jelen levő jelentésbesugárzás révén arra is utal, hogy valaki, vagy valami szépen ment el, s mindez valamiképpen az elmúló korszakot is beragyogja: valami szép múlik el. A cím egy korszak lezárását kísérő fájdalom helyett azt az andalító táncot idézi fel, amellyel a Krúdy-elbeszélésben a Bécs városához címzett fogadó vendégei egy kifinomult életstílustól búcsúznak. De mitől búcsúzik Gereben könyve, merül fel az olvasóban a kérdés. A könyv egy meghatározó részében a szerző a saját olvasói, olvasáskutatói pályafutására tekint vissza, azonban egyértelmű, hogy nem csak saját olvasói szocializációja korábbi korszakaitól búcsúzik. A metaforikus cím megérteti velünk, hogy a korszak, amit Gereben könyve lezár, a könyvolvasó társadalom kora. A szerző ezzel a címadással kimondva-kimondatlanul újabb kérdések sora felé kalauzol bennünket. Az, hogy elmúlt a könyvolvasás kora, csupán azt jelenti-e, hogy ma már nem könyv formájában, hanem digitális adathordozókon érjük el ugyanazt a tartalmat, mondjuk a szépirodalmat? Máshogy, de elérjük? Vagy azt, hogy a hétköznapi ember elől rejtőzködő, s csak betűkből felépíthető világokban való kalandozásra a ma emberének nincs szüksége? S az olvasás célja ma már tényleg csak a hasznos információk kiszűrése?

A könyvet végigolvasva az olvasáskutatás paradigmaváltását is észleljük, hiszen a társadalom könyvolvasással kapcsolatos magatartásának átalakulását a kutatási témák átstrukturálódása is követte, s ezzel együtt az olvasáskutatók tanulmányaiban tárgyalt kérdések is megváltoztak. Míg korábban azt vizsgálták, mennyit és mit olvasunk, kik a kedvenc szerzőink, milyen az olvasói ízlésünk, a mai kutatások azzal foglalkoznak,

hogyan mozog a szemünk a képernyőn vagy, hogy milyen gyorsan gyűjtjük össze az adatokat olvasás közben. Az újabb tanulmányok, mintha utóvédharcot folytatnának, már amellet érvelnek, hogy a rendszeres olvasás hasznos, mert támogatja a tanuláshoz szükséges figyelem stabilitását, csökkenti a stresszt vagy megelőzi a demenciát. Ez akár reklám is lehetne, ám a szabadidejüket olvasással töltők köre mégis szűkül. A „Grund végül is elveszett” (15. o.), ahogy a szerző *Levél Nemescek Ernőnek* című bevezető írásában olvassuk. Ám még a hősi elmúlás megélése is könyvolvasás révén lehetséges.

A könyvben találató írások többféle epikus műfajhoz tartoznak, s a fiktív irodalmi levéltől az esszén keresztül egészen a tudományos, értekező, adatelemző tanulmányig terjednek. De találhatunk a könyvben a szerzővel készült interjúkat is. Az adatelemzésben is a sokszínűség nyilvánul meg, hiszen van olyan fejezet, amelyik például első világháborús forrásnak számító levelek elemzésére épül, máshol olvasónaplók és olvasmánylisták felfedezésének lehetünk részesei, s a leggyakrabban kérdőíves és interjú vizsgálatok adatbázisainak elemzése kerül sorra. A kötet hét fejezete, valamint előhangja és összegzése az olvasáskultúrát alapvetően háromféle megközelítésben tárgyalja, egyrészt a szerző olvasói biográfiája, másrészt a magyar társadalom könyvolvasói magatartása, harmadrészt pedig irodalmi művek, főleg versek értelmezései révén.

A könyvben tárgyalt témakörök közül az első egy szélesebb értelemben vett olvasói biográfia. Alapvető törvényszerűség, hogy az egyén olvasói pályafutása szervesen ágyazódik be a családi kultúrába, hiszen az itt tapasztalt minták hatására egy életre eldől, hogy milyen lesz az ember viszonya az olvasáshoz. Ennek a tematikus egységnek a koronája *Az olvasáskutató olvasástörténete* című írás, mely egy teljes olvasói biográfiát mutat be, s amelyben a szellemi fejlődéstörténet mellett az elbeszélés más rétegei, a családtörténet és egy korszak politika- és társadalomtörténete is kibontakozik. A családi könyvolvasói miliőt feltáró írások közé sorolható a nagymamával levelező, de a családba soha be nem kerülő, első világháborús fiatal katona leveleit elemző munka is, melynek soraira támaszkodva a szerző nemcsak amellet érvel, hogy a könyv vigaszt és értelmet képes varázsolni a legkilátástalanabb élethelyzettel küzdők számára is, hanem amellet is, hogy az olvasmányélmények megosztása, megbeszélése hidat képez az emberek között, még ha egymástól távol kerülnek is. *Az olvasónaplóból* című fejezet gyöngyszemeiben egy-egy frissen olvasott mű hatására felidézett emlékek, gondolatok kapnak helyet, vagyis soha nem a mű, hanem az értelmező szubjektum a főszereplő, s ezek segítségével válik igazán részletgazdaggá a biográfia. Az egyik legérdekesebb színpont a Losonczy Ágnes és Márai Sándor hatására készült szociografikus írás, melyben a szerző egy budai bérház társadalmi miliójén keresztül ad társadalomrajzot a háború utáni évtizedek fővárosi lakóinak sorsáról.

A könyv második nagy témakörének keretében több fejezeten keresztül a társadalom olvasói magatartását tudományos eszközökkel vizsgáló olvasáskutató szól az olvasóhoz. A kutatási eredmények egybevetése, a korábbi értelmezésekkel kapcsolatos kutatói önkritika révén nagyon gazdag, többszölamú szöveg alakul ki. A tanulmányokban megmutatkozik az olvasáskutatás módszertani gazdagsága és fejlődési íve.

A huszadik század derekán, a magyar népesség iskolázottságának növekedésével megnövekedett a könyvolvasók aránya a társadalomban. Izgalmas kérdés, hogy a társadalom mely rétegei voltak azok, akik még akkor is távol maradtak a könyvolvasástól, amikor a társadalom majd kétharmada könyvolvasónak mondta magát. Gereben a Máté-effektus fogalmát vezette be a hazai művelődésszociológiai szakirodalomba, s rámutatott, hogy a könyvolvasástól való tartózkodás egy sereg kedvezőtlen társadalmi és demográfiai mutatóval jár együtt. Akinek alacsonyabb az iskolázottsága, rossz az

anyagi helyzete, az ország keleti felében, főként falun és/vagy kedvezőtlen lakáskörülmények között él, gyengén felszerelt lakásban, esetleg még tartós betegségekkel is küzd, és egyszülős családokban nevelkedett, annak igen nagy az esélye arra, hogy kívül rekedjen még az olvasók táborán is, és a „Máté-effektus fátumát megtörni” majdnem lehetetlen (80. o.).

Az *Olvasáskultúránk az ezredfordulón* című tanulmány és az azt követő szakértői interjú az elmúlt évtizedekben bekövetkező változások legmeggrázóbb trendjeire mutatnak rá, amikor a nem olvasók drámai növekedéséről, sőt, egyes szempontok szerint megduplázódásáról adnak hírt, miközben az olvasók aránya kétharmadról kétötödre zsugorodott a magyar felnőtt társadalomban. Noha az iskolázottság pozitívan korrelál az olvasói magatartással, megdöbbentő eredmény, hogy a magasabb iskolázottság ekkorra már „nem garantálja” sem az olvasói aktivitást, sem a magas esztétikai minőségű olvasmány kiválasztását. Az ezredfordulós kutatások a rendszerváltozás előtti kutatói várakozásra rácafoltak, a demokratikus átmenet nem gazdagította az olvasáskultúrát. Nem sejtették, mekkora felforgató erővel tör be az olvasók életébe a piaci elvek szerint működő és technológiai forradalomtól támogatott tömegmédiá. A szerző rámutat, hogy a commercializálódó kultúripar hatására az utilitarizmust és a hedonizmust domináns értékévé emelő társadalomban csökken az olvasás szerepe.

Gereben Ferenc az elsők között vizsgálta a határon túli magyar közösségek olvasáskultúráját. A hazai és a határon túli magyarság olvasási teljesítményének különbségeit a fordított Máté-effektussal jellemezte, hiszen a határon túli közösségek alacsonyabb iskolázottsághoz jutottak hozzá, mégis olvasottabbak voltak a hazaiaknál. A kötetben nemcsak az olvasói ízlés- és értékorientáció, hanem az anyanyelv és az azonosságtudat bizonyos rétegeinek alakulását vizsgáló tanulmányok is helyet kapnak. Az azonosságtudat fogalmát a szerző úgy határozza meg, hogy ez az egyént a társadalom szűkebb-tágabb formációihoz kapcsoló kötelékek hálózata, melynek egyik rétege a nemzeti identitástudat. A tanulmányokból megtudjuk, hogy az olvasói ízléskategóriák és a nemzeti identitás összefüggése szoros. A nem olvasók nemzeti azonosságtudata kiüresedett vagy negatív önképre épül, s a legjobb olvasói teljesítménnyel az „önérték-tudatot önkritikára való képességgel ötvözők” (127. o.) rendelkeznek, amit a szerző azzal magyaráz, hogy az olvasottság hozzájárul a tudatosabb identitás kidolgozásához, és fordítva, a kidolgozott azonosságtudat kifinomultabb olvasói választásokkal jár együtt.

A Kárpát-medencei nemzetrészekkel foglalkozó munkák a kötet legszélesebb merítésű, több országra kiterjedő tanulmányai, melyek többeszes minta elemzésére épülnek. A nemzetrészek összehasonlításának legszembevetőbb tanulsága az anyaországhoz képest kitartóbb rezisztencia az olvasói ízlés commercializálódásával szemben, valamint a szét-tartó fejlődés regisztrálása, ami a könyvolvasás nyelve és a magyar iskolák választása tekintetében egyaránt felfedezhető. Ugyanakkor a tanulmányokból az is kiderül, hogy legutóbbi kutatások szerint a határon túliak körében szintén csökken mind a könyvolvasók, mind a magyarul olvasók aránya. Az olvasás módjával foglalkozó tanulmány (*Hogyan olvasunk*) olyan kérdésre keresi a választ, ami az olvasási és szövegértési teljesítmények nemzetközi különbségeinek megértésében is segíthet. Az ugyanis, hogy olvasás közben elgondolkodunk, előre- vagy visszalapozunk, s az olvasás végeztével mennyi ideig töprengünk az olvasottakon, a szerző szerint a feldolgozás mélységéről árulkodik. Az anyaországiak ebben a tekintetben is lemaradnak felszínesebb olvasásmódjukkal, miközben az erdélyi és a vajdasági válaszadók nagyobb része bizonyul értelmező, gondolkodó olvasónak.

Gereben arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar társadalom romló testi-lelki egészségmutatóinak háttérben megbúvó okok keresésekor komplex módon vizsgálódva a művelődési mintázatokra és az olvasás szerepére is érdemes odafigyelni. Az aktívan, és magas esztétikai minőségű könyveket olvasók nemcsak más társadalmi és demográfiai csoportokat reprezentálnak, de értékorientációjuk is eltér az anyagi-hedonista, törtető és az önkéntes marginalizálódást vállaló csoportokétól egyaránt. Egy tanulmány a válásosság és a könyvolvasás kapcsolatának átrendeződésére is rámutat. Míg a nyolcvanas években a nem olvasók körében szerepeltek felülreprezentáltan az egyházasan vallásosak, addig az ezredfordulót követő évek a legaktívabb könyvolvasók között találták őket, ami a vallásosak képzetesebbé válásával is összefüggésbe hozható.

A könyv utolsó fejezete az olvasás jövőjével foglalkozik. Az újfajta olvasáskultúra körvonalait igyekszik megrajzolni, amikor magasan kvalifikált fiatalok körében végzett interjú vizsgálat során a hagyományos, papíralapú és az új, infokommunikációs technológiák által lehetővé tett olvasás jellemzőit hasonlítja össze a szerző. Megállapítja, hogy a digitális olvasás tere rohamosan bővül. Korábban a családi háttér meghatározta, milyen lesz az új generáció kapcsolata a könyvekhez, a szépirodalomhoz, de a digitális korszakváltás és az egyént körülvevő szövegek funkcionális és nyelvi-stilisztikai heterogenitása következtében ez a tétel már nem látszik tarthatónak. A műfaji, terjedelmi és minőségi sokszínűséget tapasztalva az olvasó helyett Gereben a szövegfogyasztó kifejezést tartja helyénvalónak. Nemcsak az eszközhasználat, hanem az olvasási tevékenység megítélése tekintetében is határozott paradigmaváltást regisztrál, hiszen az informálódási szokások egyértelműen internetcentrikussá váltak, főként a munkavégzés és a sajtóból való tájékozódás tekintetében. Gereben ennek ellenére úgy értékeli az adatokat, hogy nem a könyvek kiszorulása zajlik, hanem a két kultúra funkcionális munkamegosztása érhető tetten. Interjúalanyai szavait idézve hangsúlyozza, hogy az internetes olvasás a részlegesség, míg a könyvolvasás az egészlegesség élményét adja, s ennek alapján a hagyományos és a digitális olvasás jövőbeli együttélését prognosztizálja. A könyv tehát nem a Gutenberg-galaxis közeli apokalipszisének van hivatva megfesteni. Éppen ellenkezőleg, az a szándék vezérli a szerzőt, ami Miller regényében az – egyébként bencések-ről mintázott – Leibowitz-rend szerzeteseit, összegyűjteni és megőrizni mindent, amit a könyvolvasásról tudunk, s átvinni a túlsó partra.

(Gereben Ferenc: Boldogult olvasókoromban. Írások a magyar olvasáskultúráról. Budapest, 2019, L'Harmattan Kiadó, 297 p.)